

Мошак О. В.,
професор кафедри державно-правових
дисциплін Одеського державного
університету внутрішніх справ
(м. Одеса, Україна)

УДК 342.12:339.92

ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті досліджено складові принципу субсидіарності та чинників, що зумовлюють його використання у практиці публічного управління, досліджено спорідненість та взаємозалежність при його застосуванні з іншими принципами державного управління. Вступ до ЄС стосується не тільки змін законодавства та запровадження європейських принципів «належного врядування» та належної адміністрації, але й інституційної та адміністративної спроможностей держав-кандидатів, складовою частиною яких є відповідність системи державного управління держав-кандидатів вимогам ЄС. Складність вирішення цієї проблеми полягає в тому, що держави-кандидати повинні не лише дотримуватись в державному управлінні відповідних принципів, але й утворити такі адміністративні системи та інституції державного управління, які б відповідали принципам ЄС.

Ключові слова: принципи, субсидіарність, децентралізація, самоврядування, державна влада, публічне управління, ЄС.

Мошак Е.В. Правовое содержание принципа субсидиарности в условиях евроинтеграции Украины. – Стаття.

В статье исследованы составляющие принципа субсидиарности и факторов, обуславливающих его использование в практике публичного управления, исследованы родственность и взаимозависимость при его применении с другими принципами государственного управления. Вступление в ЕС касается не только изменений законодательства и внедрения европейских принципов «надлежащего управления» и надлежащей администрации, но и институциональной и административной возможностей государств-кандидатов, составной частью которых является соответствие системы государственного управления государств-канди-

датов требованиям ЕС. Сложность решения этой проблемы заключается в том, что государства-кандидаты должны не только соблюдать в государственном управлении соответствующие принципы, но и создать такие административные системы и институты государственного управления, которые соответствовали бы принципам ЕС.

Ключевые слова: принципы, субсидиарность, децентрализация, самоуправление, государственная власть, публичное управление, ЕС.

Moshak O. V. Legal Content of Principle of Subsidiarity in Conditions of European Integration of Ukraine. – Article.

In the article the components of the principle of subsidiarity and factors which predetermine its use in practice of public management, are investigated, affinity and interdependence at its application with other principles of public administration are investigated. The entry into the EU concerns not only changes of the legislation and introduction of the European principles «proper government» and proper administration, but also institutional and administrative opportunities of the candidate states which component is compliance of a system of public administration of the candidate states to the requirements of the EU. The complexity of the solution of this problem is that the candidate states have not only to adhere the corresponding principles in public administration, but also form such management systems and institutions of public administration which would answer the principles of the EU.

Keywords: principles, subsidiarity, decentralization, self-government, government, public management, EU.

Одним з головних європейських принципів формування взаємодії всіх рівнів влади є принцип субсидіарності. Зокрема це визначено у Європейській хартії місцевого самоврядування. Впровадження духу і букви цього документа, загальновизнаного і обов'язкового для країн-членів Ради Європи, є актуальним завданням у сучасній Україні. Відтак, забезпечуючи наближення системи влади в Україні до європейських стандартів, головним постає визначення більш чітких критеріїв та механізмів впровадження принципу субсидіарності у практику публічного управління в Україні.

Заклики щодо зміцнення та розширення прав місцевого самоврядування, забезпечення розвитку самодостатніх територіальних громад є популярним політичним гаслом, яке довгий час маскувало посилення в державі процесів централізації влади на всіх рівнях, у т. ч. і місцевому. Одним із аспектів цього руху є взаємодія держави з іншою формою публічної влади – місцевим самоврядуванням.

Згідно з принципом субсидіарності, влада повинна бути якомога ближче до громадян. Держава повинна проявляти ініціативу тільки в

тих питаннях, де можливостей незалежних приватних осіб і організацій виявляється недостатньо. У випадку, якщо завдання може бути вирішене на місцевому рівні так само ефективно, як і на національному рівні, слід віддати перевагу місцевому рівню [1, с. 34].

Принцип субсидіарності виходить з автономії особистості і почуття власної гідності. Всі форми суспільства – від родини до міжнародних органів – повинні служити людині. Звідси також випливає, що джерелом політичної влади є народ. Разом з тим, персоналізм стверджує, що люди за своєю природою відчувають потребу в спілкуванні і членства в елементарних осередках суспільства, таких як сім'я, церковний прихід, мікрорайон, професійне співтовариство, волонтерська організація. Ці осередки виконують роль посередників між людиною і більшими структурами, й тим самим наділяють їх реальною владою. Дана схема відтворюється на рівні середніх і великих громадських структур. Звідси висновок, що делегування владних повноважень до більш високих рівнів влади має здійснюватися виключно в міру необхідності. Зокрема, держава може використовувати свою владу тільки тією мірою, якою це необхідно для загального блага.

Загальні аспекти застосування принципу субсидіарності в Україні досліджено в працях І. Дробуш, О. Іжака, С. Квітки, М. Савіовського, О. Скакун, Т. Шахматової, Б. Шевчук тощо. Що стосується конкретних досліджень, то майже у всіх з них децентралізація і субсидіарність пропонуються як головні рецепти подолання існуючих в Україні соціально-економічних проблем.

Метою статті є визначення складових принципу субсидіарності та чинників, що зумовлюють його використання у практиці публічного управління, дослідження спорідненості та взаємозалежності при його застосуванні з іншими принципами державного управління.

Субсидіарність (від лат. *subsidiūm* – допоміжний) – організаційний і правовий принцип, згідно з яким завдання повинні вирішуватися на найнижчому, малому або віддаленому від центру рівні, на якому їх вирішення можливе й ефективне. Ідея субсидіарності споріднена децентралізації. Цей принцип став частиною права Європейського Союзу, як один з основних механізмів стримування надмірної централізації. Децентралізація в Україні є процесом, що веде країну до визнаних в Європі принципів взаємодії держави та суспільства.

Сьогодні процес перерозподілу повноважень між рівнями управління вже не можна уявляти як статичну якість організаційно-

управлінських структур. Поняття субсидіарності констатує, що місцеві умови та обставини не тільки різняться між собою, але й змінюються впродовж певного часу. Тому обсяг послуг, що надаються, так само як і обсяг функцій місцевих органів управління, повинен відповідати постійно змінюваним та оновленим потребам і умовам, враховуючи місцеві вимоги та побажання.

Отже, принцип субсидіарності – це принцип децентралізації, згідно з яким соціальні проблеми мають вирішуватися на найнижчому і віддаленому від центра рівні. Причому центральна влада має відігравати субсидіарну (допоміжну), а не субординативну (підпорядковуючу) роль. Тобто принцип субсидіарності – це принцип децентралізації з позиції центральної влади. Послідовно впроваджений, цей принцип може доволі ефективно працювати.

Разом з тим, намагання закласти його у законодавчу базу у багатьох випадках стикається з великими труднощами і не одержує логічного розвитку та становить серйозну проблему взаємодії існуючих рівнів управління в державі. Загалом, враховуючи неоднозначні наслідки регіоналізації в європейських країнах, так і не був ухвалений розроблений Радою Європи проект Європейської хартії регіонального самоврядування. Цей документ встановлював поняття регіонального самоврядування, повноваження органів регіонального самоврядування, а також їхні права. І це при тому, що проект передбачав право будь-якої країни-члена Ради Європи на адаптацію застосування, а також визначав засади здійснення адміністративного нагляду за діяльністю органів регіонального самоврядування з боку держави.

В Європі ідея субсидіарності має давню історію і пов'язана з католицькою традицією, згідно з якою суспільство має втручатись у справи людини тільки коли дії родини та регіональної релігійної громади виявляються неефективними. Принцип субсидіарності є одним з наріжних каменів законодавства Європейського Союзу і базовою вимогою Європейської хартії про місцеве самоврядування. Принцип субсидіарності є дуже важливим для ЄС, оскільки дозволяє приймати виважені рішення, зважаючи на інтереси держав-членів ЄС. Стаття 5 Консолідованої версії Договору про Європейський Союз в редакції Лісабонського договору, що «Згідно з принципом субсидіарності у сферах, що не належать до його виключної компетенції, Союз діє лише тоді й у такому обсязі, коли держави-члени не можуть належним чином досягти мети запланованого заходу ... , натомість це краще

здійснити на рівні Союзу з огляду на масштаби чи результати запропонованих заходів» [2]. Теза про неможливість європейської інтеграції без впровадження субсидіарності доводиться величезною кількістю досліджень, та її можна вважати аксіомою.

Слово латинського походження «субсидіарність» в українському перекладі означає «додатковість», «другорядність», «залишковість». Субсидіарність влади, таким чином, означає, що вищі ланки управління мають бути додатковими, або другорядними, при вирішенні задач, які виникають на нижніх ланках. Іншими словами, принцип субсидіарності вимагає розбудови системи врядування не зверху вниз, а знизу вгору. Принципово, що для цього існують дві можливі форми.

Перша форма субсидіарності – інкапсуляція повноважень нижніх ланок управління від втручання верхніх. Ця форма допускає управлінські вертикалі, однак забороняє наскрізне керування зверху вниз, тобто перебирання верхніми ланками повноважень нижніх. Повноваження, таким чином, розподіляються знизу вгору за залишковим принципом: верхнім ланкам передаються тільки ті з них, які залишились нерозподіленими після визначення повноважень нижніх. Друга форма субсидіарності – децентралізація влади. За цією схемою верхні ланки отримують від нижніх обмежене коло функцій і діють, фактично, на одному з ними рівні [3].

Європейська хартія місцевого самоврядування закріплює принцип субсидіарності як такий, що визначає розподіл повноважень різних рівнів публічної влади у державі, та є причетним до принципів децентралізації та деконцентрації [4, с. 246–254]. Тобто органи місцевої влади в своїй діяльності не підпорядковуються органам державної влади, є автономними та діють у межах чинного законодавства. Держава, передавши значну частину повноважень владі на місцях, залишає за собою контроль.

Вітчизняні вчені по-різному тлумачать принцип субсидіарності. Так, В. Токовенко розглядає принцип субсидіарності як результат децентралізації державного управління та розбудови реального місцевого самоврядування, де субсидіарність наближує громадянина якомога ближче до процесу прийняття рішень, що свідчить про підвищення її значення в процесі управління [5, с. 136–137].

На думку П. Святевич, субсидіарність передбачає достатньо високий рівень фінансової та адміністративної децентралізації [6, с. 7], у свою чергу Н. Глазунова розглядає субсидіарність як взаємодоповнюючу

діяльність різних ланок влади та управління [7, с. 407]. Ми вважаємо, що принцип субсидіарності – це система взаємовідносин, за якої держава надає різного роду допомогу громадянам, щоб ті могли самостійно вирішувати свої проблеми на основі самоорганізації та самоконтролю.

У демократичних державах принцип субсидіарності лежить в основі інституціональної організації влади й управління, і полягає в тому, що, по-перше, держава виконує лише функції, здійснення яких не під силу громадянам, їх об'єднанням і територіальним колективам, а, по-друге, що до компетенції органів самоврядування вищого рівня належить виконання лише тих завдань, які не можуть бути краще виконані на нижчому рівні.

Слід зазначити, що практично в усіх європейських країнах публічні інституції освіти та охорони здоров'я існують паралельно з приватними. Фактично приватні системи найкраще відповідають принципу субсидіарності – громадянин на свій розсуд може обирати якість, ціну та обсяг послуг. Для громадянина з достатнім рівнем життя участь держави чи органів самоврядування не є необхідною ані в забезпеченні освіти дітей, ані в піклуванні про його здоров'я (в останньому випадку він може скористатися послугами приватних страхових фондів тощо) [8, с. 31].

Намагання закласти у законодавчу базу принцип субсидіарності у багатьох випадках стикається з великими труднощами і не одержує логічного розвитку та являє серйозну проблему взаємодії існуючих рівнів управління в державі. Отже, складність визначення правового змісту принципу субсидіарності позначається на законодавчому його закріпленні.

Будь-яка система, яка передбачає розподіл повноважень, припускає, що самоврядні органи адміністративно-територіальних одиниць одного й того ж рівня необов'язково мають однакову правоздатність у здійсненні повноважень через залежність від об'єктивності розподілу фінансових і людських ресурсів між різними рівнями. Для повної реалізації зазначеного принципу держава повинна відмовитися від залишкового підходу, за якого органи влади на місцях виконують повноваження, які не витребувані вищими владними органами централізованої держави [9, с. 69, 76].

Так, до основних принципів державного управління належать: надійність та передбачуваність, відкритість та прозорість, звітність, ефективність та результативність [10, с. 9]. Принцип надійності та передбачуваності містить низку інших похідних принципів: верхо-

венства права, субсидіарності та пропорційності, децентралізації та деконцентрації, процедурної справедливості.

Принцип верховенства права передбачає, що органи державного управління повинні виконувати свої функції та повноваження відповідно до законодавства, і ці функції, а також процедури прийняття управлінських рішень визначаються законодавчими актами. У ст. 2 Консолідованої версії Договору про Європейський Союз в редакції Лісабонського договору верховенство права визнається однією із цінностей ЄС [11].

Принцип субсидіарності є провідною ідеєю функціонування ЄС і дуже притаманний принципу децентралізації та деконцентрації. Процес децентралізації сприймається як необхідна умова демократичного розвитку держав, а вдосконалення її інституційної будови є складовою частиною адміністративної реформи у країнах Західної Європи. Принцип децентралізації на підставі європейської державно-правової доктрини ґрунтується на тому, що децентралізовані органи не повинні підкорятися ні один одному, ні центральній владі. Вони діють від свого імені, самі відповідають за свої дії та діють в межах, визначених законом. Центральні органи влади контролюють децентралізовані органи лише стосовно способів та механізмів, за допомогою яких ці органи здійснюють свою діяльність [12].

Поряд з цим, науковці виділяють групи ризиків у процесі децентралізації влади в Україні: ризики, пов'язані з необхідністю перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць; послаблення державного контролю органів місцевого самоврядування на регіональному та субрегіональному рівнях за реалізацією повноважень, які будуть передані виконавчим органам місцевих рад, в умовах слабкості інститутів громадянського суспільства поза межами великих міст; ризики для бюджетної системи країни; зниження якості місцевого управління та легітимності прийнятих рішень; зростання партикуляристських тенденцій в областях – тобто легітимізація у суспільній свідомості претензій регіонів на правосуб'єктність щодо тих політичних інтересів, які суперечать загальнонаціональним [13]. Але найбільші потенційні ризики передбачуваної політики децентралізації адміністративно-територіального устрою пов'язані з процесом регіоналізації системи влади в Україні, і дещо менші – із переданням повноважень органам місцевого самоврядування субрегіонального та локального рівнів.

Принцип субсидіарності на законодавчому рівні вперше було закріплено в постанові Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 р. «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року», де він був визначений як принцип «розподілу владних повноважень, за яким місце надання адміністративної (управлінської) послуги максимально наближене до її безпосереднього споживача з урахуванням повноти надання належної якості послуги шляхом концентрації матеріальних і фінансових ресурсів на відповідному рівні територіального управління» [14].

Принципу субсидіарності як одному з головних принципів розподілу повноважень між рівнями публічної влади приділялась увага у проектах концепцій реформи адміністративно-територіального управління та місцевого самоврядування від 29.07.2009 р., у Концепції реформування публічної адміністрації від 26.03.2008 р., а також у Законі України від 05.02.2015 р. «Про засади державної регіональної політики», проекті Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» [15; 16; 17; 18].

Разом з тим, коли приймалася урядова Концепція реформування місцевого самоврядування, вбачався зовсім інший варіант розвитку подій щодо цієї реформи. Але ситуація в країні внесла свої корективи, довелося зміцнювати армію і відновлювати великі території, надавати допомогу мільйонам українців, які постраждали в результаті російської агресії. Ці події, на жаль, відбилися і на голосуванні в Парламенті змін до Конституції в частині децентралізації, які мали стати першим кроком реформи, але остаточно так і не були прийняті. Проте, Уряд не зійшов зі шляху визначених Концепцією змін, разом з тим, визначив головним завданням прискорення формування базового рівня місцевого самоврядування – спроможних громад – та секторальні зміни: в сфері охорони здоров'я, освіти, соціальних та адміністративних послуг, а також земельних відносин.

Ратифікувавши Угоду про асоціацію з ЄС та підписавши 27 червня 2014 р. її економічну частину, Україна отримала інструмент та можливості для своїх перетворень. На сьогодні одним із таких важливих аспектів євроінтеграції для України залишається проведення реформи місцевого самоврядування та адміністративно-територіальної реформи. Виконання вимог Угоди надає можливість Україні в подальшому стати повноцінним членом в Європейському Союзі. Саме тому Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», яка схва-

лена Указом Президента України від 12.01.2015 р., передбачено реалізацію конституційної реформи, у т. ч. в частині децентралізації. Як зазначено у Стратегії, метою політики у сфері децентралізації є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація у повній мірі положень ЄХМС, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування [19].

Також значним досягненням у рамках реалізації Стратегії стало прийняття Концепції про розвиток місцевого самоврядування 2015 р., де наміри реального втілення в державне управління принципу субсидіарності у діяльність місцевого самоврядування та держави шляхом внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади отримали своє продовження у проекті змін до Основного Закону України. Схвалення проекту у першому читанні наблизило місцеві громади до набуття реальних можливостей автономного управління та розвитку [20].

Саме зміцнення основ місцевого самоврядування має гарантувати покращення якості життя громадян, забезпечити реалізацію соціальних прав людини та громадянина на місцевому рівні незалежно від регіону, і тим самим подолати соціальну напругу та політичну нестабільність. Масштабне реформування органів публічної влади шляхом децентралізації та втілення в життя основоположного принципу субсидіарності сприятиме вирішенню питань життєдіяльності територіальних громад [21, с. 50-51].

Надзвичайно цікавим прикладом застосування принципу субсидіарності є питання освіти. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», органи місцевого самоврядування: забезпечують здобуття неповнолітніми загальної середньої освіти; сприяють діяльності дошкільних і позашкільних навчально-виховних закладів; забезпечують доступність та безоплатність освіти на відповідній території, можливість навчання в школах державною та рідною мовами; надають випускникам шкіл допомогу у працевлаштуванні тощо [22]. Роль органів місцевого самоврядування у процесах реорганізації мережі навчальних закладів та створенні освітніх округів має полягати у вивченні громадської думки, проведенні роз'яснювальної роботи серед місцевого населення, прийнятті компромісного рішення з урахуванням соціальних та економічних факторів. Обґрунтованість

втручання в питання освіти з боку держави пов'язана з необхідністю державного контролю якості освітніх послуг.

Тобто, з одного боку, організація і управління освітою вимагає максимальної наближеності до громадян для забезпечення прав батьків, урахування місцевих культурних традицій тощо. З іншого – бути максимально централізованою, щоб не залежати від фінансового, матеріально-технічного і, що може виявитись критичним для громади, кадрового потенціалу.

Втілення принципу субсидіарності у здійсненні освітніх послуг проявляється у затвердженні державою певних мінімальних обов'язкових стандартів навчальних програм та у можливостях місцевих рад розширювати, удосконалювати ці програми на свій розсуд, а також у забезпеченні необхідних умов для проведення навчального процесу (ремонт шкіл, придбання шкільних автобусів, забезпечення опалювального сезону) органами місцевої влади та проведенням зрізів знань учнів шкіл, перевіркою наявності належних умов навчання з боку держави. На сьогодні отримання місцевими радами повноважень внаслідок фінансової децентралізації у бюджети додаткових доходів (близько 40 %) актуалізує здатність місцевих органів щодо вирішення актуальних освітніх питань на відповідних територіях.

Підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування в сфері освіти залежить від проведення як освітньої, так і адміністративно-територіальної реформ, які передбачають перерозподіл повноважень між органами влади в областях і районах. Проблемаю утримання навчальних закладів із місцевих бюджетів є залишковий характер їхнього фінансування. При їхньому формуванні провідною має бути ідея про інвестиційний характер витрат на освіту, розгляд їх як інструменту досягнення важливих цілей розвитку території, фактору їхнього економічного і соціального розвитку [23, с. 55].

Необхідно зауважити, що надання послуг в охороні здоров'я та освіті тільки на комерційній основі може різко знизити можливості відтворення кваліфікованої робочої сили. Тому, контролюючи розвиток цих галузей, держава враховує їхній позитивний чи негативний зворотній вплив на функціонування економіки, а також інших сфер життєдіяльності суспільства.

У сфері соціального захисту саме місцеві органи здатні ефективно втілювати в життя програми для підтримки інвалідів, літніх людей з недостатніми засобами існування, сиріт тощо. Так, нездат-

ність органів державної влади результативно вести облік соціально вразливих громадян, визначати індивідуальні потреби та надавати дійсно ефективну і відносно економну допомогу посилює фактор самостійності місцевої влади. А надання якісних соціальних послуг на рівні громади сприяє підвищенню доступності отримання муніципальних послуг пересічному громадянину [24, с. 4].

Так, принцип субсидіарності формує достатньо чітку схему розподілу функцій:

- потреби, які громадянин може задовольнити самостійно або у результаті договірних відносин з іншими громадянами чи приватними компаніями. Втручання держави на цьому рівні є мінімальним і полягає у створенні певних стандартів якості та безпеки, запобіганні монополізації ринку послуг тощо;

- послуги, які можуть бути організовані органами самоврядування. Типовим прикладом таких послуг є вивезення побутового сміття. Орган місцевого самоврядування фінансує цю роботу за рахунок місцевих (обов'язкових для всіх чи майже всіх мешканців) податків, причому організація спеціальної муніципальної служби чи укладання договорів з приватними фірмами залишається на розсуд органу самоврядування;

- послуги, які не можуть бути ефективно організовані на місцевому рівні і переносяться на регіональний рівень. Село чи невелике місто, наприклад, не може забезпечити повний спектр кваліфікованих медичних послуг;

- функції, що можуть виконуватись тільки в загальнонаціональному масштабі – армія, монетарна система, зовнішня політика, національна безпека тощо [25, с. 2-3].

Таким чином, принцип субсидіарності є одним з найважливіших принципів організації інститутів влади, який має безпосереднє відношення до місцевого самоврядування [26, с.130]. Основна ідея цього принципу полягає в тому, що центральна та регіональна влада повинна втручатися у діяльність органів місцевого самоврядування лише тією мірою і в тих межах, за якими територіальна громада не може задовольнити свої різноманітні потреби.

Принцип субсидіарності – це принцип децентралізації, згідно з яким соціальні проблеми мають вирішуватися на найнижчому і віддаленому від центра рівні. Причому центральна влада має грати

субсидіарну (допоміжну), а не субординативну (підпорядковуючу) роль. Тобто принцип субсидіарності – це принцип децентралізації з позиції центральної влади. Послідовно впроваджений, цей принцип може доволі ефективно працювати.

Принципово можливою умовою реалізації функцій місцевого самоврядування в Україні на принципах субсидіарності та децентралізації має стати фінансова автономія органів місцевої влади. Однак, згідно з положеннями Хартії ця автономія повинна підкріплюватися наявністю певного обсягу фінансових ресурсів місцевої влади для здійснення відповідних функцій, передбачених Конституцією чи законами. Тому дуже важливим показником є ступінь економічного розвитку та демократичності країни, яким визначається, наскільки створені умови та можливості реалізації субсидіарної складової державного управління в країні.

Тож необхідно внести зміни до Конституції в частині децентралізації, що дасть змогу продовжувати реформу у відповідності до положень Європейської хартії місцевого самоврядування, які вже давно є частиною українського законодавства, але до цього часу не виконуються повною мірою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Квітка С. А. Принцип субсидіарності та процеси децентралізації в Україні // Вісник Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Квітень 2015. № 4 (18). С. 28-35.
2. Основы Европейской хартии местного самоуправления. Методическое пособие / Европейская сеть учебных заведений по подготовке кадров для местных и региональных властей. – М., 1999.
3. Їжак О. Принципи субсидіарності ЄС і межі його застосування в Україні. URL: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/185.htm>
4. Самостійність місцевих влад та розподіл повноважень між ними: організація місцевого самоврядування відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування: Матеріали міжнар. конф., м. Київ, 11-12 червня 2002 р. / упоряд.: В. Кравченко, М. Пухтинський. – К.: Логос, 2002. 263 с.
5. Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: Моногр. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. 256 с.
6. Swianiewicz P. Foundations of Fiscal Decentralization. Benchmarking Guide for Countries in Transition. – Budapest: LGI/OSI, 2003. 77 p.

7. Глазунова Н. Система государственного управления. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 551 с.
8. Савіовський М. Ю. Принцип субсидіарності в історії європейської політико-правової думки // Трипільська цивілізація. 2012. № 8 (11). С. 31-36.
9. Скакун О. Ф. Субсидіарність як принцип організації влади і управління в Україні і державах Європи: від Конституції Пилипа Орлика до Конституції України 1996 р. і європейської Брноської програми 2003 р. // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2006. Вип. 11. С. 69–78.
10. Європейські принципи державного управління / пер. з англ. О. Ю. Куленкової. – К.: УАДУ, 2000. – С. 9.
11. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / за заг. ред. Геннадія Друзенка. – К.: К.І.С., 2010. С. 35.
12. Шевчук Б. Європейські принципи належного врядування та реформа системи органів виконавчої влади в Україні. // Науковий вісник «Демократичне врядування». Вип. 9. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik9/fail/Shevchuk_B.pdf.
13. Очікувані ризики у процесі децентралізації. Аналітична записка // Сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021/>
14. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 р. № 1001. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF>
15. Про схвалення Концепції реформи місцевого самоврядування: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.07.2009 р. № 900-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/900-2009-%D1%80>
16. Концепція реформи місцевого самоврядування, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.09.2009 р. № 900 // Офіційний вісник України. 2009. № 60. Ст. 2130.
17. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 р. // Відомості Верховної Ради. 2015. №13. Ст. 90.
18. Проект Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» від 08.10.2013 р. № 3373. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3373&skl=8
19. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
20. Рада ухвалила зміни до Конституції в першому читанні // Сайт газети «Українська правда». URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/08/31/7079619/>
21. Дробуш І. Децентралізація та субсидіарність як необхідні умови реалізації соціальних прав територіальних громад на місцевому рівні // Національний юридичний журнал: теорія та практика. Червень, 2014. С. 50-55.
22. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради. 1997. №24. Ст. 170.
23. Волкова Н. В. Місцеве самоврядування як суб'єкт управління освітою // Актуальні проблеми та шляхи забезпечення соціально-економічного розвитку країни та

- регіонів: матеріали Міжнар. наук-практ. інтернет-конференції (Дніпропетровськ, 28 березня 2014 р.). – Дніпропетровськ: ДДФА, 2014. С. 53–55.
24. Дробуш І. Якість муніципальних послуг як критерій ефективності реалізації соціальних прав місцевим самоврядуванням // Право і суспільство. 2013. № 6-2. С. 3–7.
25. Прошко В. Принцип субсидіарності – інструмент розподілу повноважень // Аспекти самоврядування. 2000. № 1 (6). С. 2 – 7.
26. Шахматова Т. Застосування принципів субсидіарності та пропорційності у процесі реформування місцевих органів влади в Україні // Право України. 2009. № 10. С. 125-131.

